

КРАЈ РАТА, СРБИ И
СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Volume CXCII

DEPARTMENT OF HISTORICAL SCIENCES

Book 41

THE END OF THE WAR, SERBS AND THE CREATION OF YUGOSLAVIA

Proceedings of the International Conference held on
November 29–30, 2018

E d i t o r

Academician

MIHAILO VOJVODIĆ

BELGRADE 2021

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Н А У Ч Н И С К У П О В И

Књига СХСII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

Књига 41

КРАЈ РАТА, СРБИ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Зборник радова са међународног научног скупа
одржаног 29–30. новембра 2018.

У р е д н и к

академик

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

БЕОГРАД 2021

Издаје
Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд

Технички уредник
Никола Сивановић

Лектор
Тања Рончевић

Коректор
Рајка Павловић

Тираж 500 примерака

Штампа
Планета ѝриниј, Београд

ISBN 978-86-7025-908-9

© Српска академија наука и уметности 2021

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Василије Ђ. Крстић

Михаило Војводић

Љубодраг Димић

Славенко Терзић

Мира Радојевић

Милан Терзић

Александар Растовић

САДРЖАЈ

Михаило Војводић ПРЕДГОВОР	13
Михаило Војводић ИЗ САВЕТОДАВНОГ ОДБОРА ФРАНЦУСКЕ ВЛАДЕ: ЕМИЛ ОМАН О ЈАДРАНСКОМ И МАКЕДОНСКОМ ПИТАЊУ 1918. ГОДИНЕ.....	15
Mihailo Vojvodić FROM FRENCH GOVERNMENT'S ADVISORY BOARD: EMILE HAUMANT ON ADRIATIC AND MACEDONIAN QUESTION IN 1918.....	24
Зоран Лакић ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ 1918. ГОДИНЕ ИСТОРИЈСКИ ПОДУХВАТ (ЗАВЈЕТ И ЦИЉ)	25
Zoran Lakić LIBERATION AND UNIFICATION IN 1918 HISTORICAL UNDERTAKING (OATH AND GOAL).....	31
Славенко Терзић ВЕЛИКА НАРОДНА СКУПШТИНА СРПСКОГ НАРОДА У ЦРНОЈ ГОРИ 1918. ГОДИНЕ.....	33
Slavenko Terzić GREAT NATIONAL ASSEMBLY OF THE SERB PEOPLE IN MONTENEGRO IN 1918	41
Љубодраг Димић СРПСКА ИСТОРИОГРАФИЈА О ЗАВРШЕТКУ ВЕЛИКОГ РАТА И ФОРМИРАЊУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (1918–1941).....	43
Ljubodrag Dimić SERBIAN HISTORIOGRAPHY ON THE END OF THE GREAT WAR AND FORMING OF YUGOSLAV STATE (1918–1941)	70
Мирослав Перишић О ОДГОВОРНОСТИ ЗА АТЕНТАТ У САРАЈЕВУ У СВЕТЛУ ИСТОРИЈСКИХ ИЗВОРА	73
Miroslav Perišić ON RESPONSIBILITY FOR THE SARAJEVO ASSASSINATION IN THE LIGHT OF HISTORICAL SOURCES	84

Љубинка Трговчевић ЈУГОСЛАВИЈА, ДА ИЛИ НЕ? СРПСКА ИНТЕЛЕКТУАЛНА ЕЛИТА И УЈЕДИЊЕЊЕ 1918. ГОДИНЕ	85
Ljubinka Trgovčević YUGOSLAVIA, YES OR NO? SERBIAN INTELLECTUAL ELITE AND THE 1918 UNIFICATION	96
Мира Радојевић СРПСКА ИНТЕЛЕКТУАЛНА ЕЛИТА О ФЕДЕРАЛИСТИЧКОМ УРЕЂЕЊУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (1914–1918).....	97
Mira Radojević SERBIAN INTELLECTUAL ELITE ON FEDERALISTIC ORGANIZATION OF THE YUGOSLAV STATE (1914–1918)	124
Ю. А. Петров РОССИЯ И ОКОНЧАНИЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ, 1918–1922.	125
Јуриј Александрович Петров РУСИЈА И КРАЈ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА, 1918–1922.	137
Војислав Г. Павловић МЕЂУНАРОДНИ КОНТЕКСТ У КОМЕ ЈЕ СТВОРЕНА КРАЉЕВИНА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА	139
Vojislav G. Pavlović INTERNATIONAL CONTEXT IN WHICH KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES WAS CREATED.....	151
Никола Б. Поповић АНТАНТА И ПИТАЊЕ РАЗБИЈАЊА АУСТРОУГАРСКЕ 1918.....	153
Nikola B. Popović ENTANTE AND THE QUESTION OF BREAKUP OF AUSTRIA-HUNGARY IN 1918.....	175
Arpad Hornyak THE BEGINNINGS OF THE HUNGARIAN-YUGOSLAV DIPLOMATIC RELATIONS AFTER THE END OF THE WORLD WAR I.....	177
Арпад Хорњак ПОЧЕЦИ МАЂАРСКО-ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА ПО ЗАВРШЕТКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	186
Александар Растовић ЈУГОСЛОВЕНСКО ПИТАЊЕ У БРИТАНСКОМ ПАРЛАМЕНТУ 1917–1920. ГОДИНЕ	189
Aleksandar Rastović YUGOSLAV QUESTION IN THE BRITISH PARLIAMENT 1917–1920	204

Никола Жутић	
ИДЕЈА ВЕЛИКЕ СРБИЈЕ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....	205
Nikola Žutić	
THE IDEA OF GREATER SERBIA AND FORMING OF YUGOSLAVIA	220
Бранко Бешлин	
НЕМЦИ У СРЕМУ, БАЧКОЈ И БАНАТУ	
И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ	221
Branko Bešlin	
THE GERMANS IN SYRMIA, VAČKA AND BANAT	
AND FORMING OF YUGOSLAVIA.....	232
Гордана Илић Марковић	
ФОРМИРАЊЕ ДРЖАВНОГ ИДЕНТИТЕТА У МЕЂУРАТНОМ	
ПЕРИОДУ У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА	
И РЕПУБЛИЦИ АУСТРИЈИ	233
Gordana Ilić Marković	
DIE HERAUSBILDUNG STAATLICHER IDENTITÄT IN DER	
ZWISCHENKRIEGSZEIT IM KÖNIGREICH DER SERBEN, KROATEN UND	
SLOWENEN UND IN DER REPUBLIK ÖSTERREICH	248
Александар Животић	
ДОПРИНОС СРПСКЕ ВОЈСКЕ САВЕЗНИЧКОЈ ПОБЕДИ	
У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ	249
Aleksandar Životić	
CONTRIBUTION OF THE SERBIAN ARMY TO THE ALLIES' VICTORY	
IN THE WORLD WAR I.....	261
Елена Кострикова	
ВКЛАД РУССКОГО ВОЕННОГО КОНТИНГЕНТА	
В ОБЩУЮ ПОБЕДУ НА САЛОНИКСКОМ ФРОНТЕ.....	263
Елена Кострикова	
ДОПРИНОС РУССКОГ ВОЈНОГ КОНТИГЕНТА	
ЗАЈЕДНИЧКОЈ ПОБЕДИ НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ.....	277
Милан Терзић	
СРПСКА УСТАНИЧКА АКЦИЈА ЗА ДЕСТАБИЛИЗАЦИЈУ СНАГА	
ЦЕНТРАЛНИХ СИЛА НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ	279
Milan Terzić	
SERBIAN INSURGENCY ACTIONS FOR DESTABILIZATION	
OF THE CENTRAL POWERS' FORCES ON THE MACEDONIAN FRONT	287
Далибор Денда	
ДОБРОВОЉЦИ У ЗАВРШНИМ ОПЕРАЦИЈАМА	
СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1918. ГОДИНЕ	289
Dalibor Denda	
VOLUNTEER CORPS IN THE FINAL OPERATIONS	
OF THE SERBIAN ARMY IN 1918	299

Горан Латиновић СРПСКА ВОЈСКА И ОСЛОБОЂЕЊЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ 1918.	301
Goran Latinović THE SERBIAN ARMY AND THE LIBERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1918.....	319
Миљан Милкић СРПСКА ВОЈНИЧКА ТРАДИЦИЈА И СТВАРАЊЕ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА 1918. ГОДИНЕ.....	321
Miljan Milkić SERBIAN MILITARY TRADITION AND FORMING OF THE ARMY OF SERBS, CROATS AND SLOVENES IN 1918.....	335
Боривоје Милошевић ВЈЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ	337
Borivoje Milošević RELIGIOUS COMMUNITIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE ESTABLISHMENT OF THE YUGOSLAV STATE.....	351
Јована Шалјић Ратковић ИСЛАМСКА ЗАЈЕДНИЦА И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ.....	353
Jovana Šaljić Ratković ISLAMIC COMMUNITY AND THE CREATION OF YUGOSLAV STATEI	369
Владислав Пузовић ПОСЛЕДИЦЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА НА СРПСКО-РУСКЕ БОГОСЛОВСКО-АКАДЕМСКЕ ВЕЗЕ.....	371
Vladislav Puzovic CONSEQUENCES OF THE WORD WAR I ON SERBIAN-RUSSIAN THEOLOGICAL ACADEMIA RELATIONSHIPS.....	382
Милош Ковић ТОМАШ ГАРИГ МАСАРИК И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....	385
Miloš Ković TOMÁŠ GARRIGUE MASARYK AND THE CREATION OF THE YUGOSLAV STATE.....	419
Владан Виријевић РЕПАТРИЈАЦИЈА СРПСКИХ ВОЈНИХ ЗАРОБЉЕНИКА ИЗ ОСМАНСКЕ ИМПЕРИЈЕ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	421
Vladan Virijević REPATRIATION OF SERBIAN PRISONERS FROM THE OTTOMAN EMPIRE AFTER THE FIRST WORLD WAR.....	433

Биљана Вучетић “SERBIA SURRENDERS ONLY TO GOD” АМЕРИЧКИ ЦРВЕНИ КРСТ И СРБИЈА, 1916–1919. ГОДИНЕ	435
Biljana Vučetić „SERBIA SURRENDERS ONLY TO GOD” THE AMERICAN RED CROSS AND SERBIA (1916–1919)	448
Драган Бакић РЕГЕНТ АЛЕКСАНДАР И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....	449
Dragan Bakić REGENT ALEXANDER AND THE CREATION OF YUGOSLAVIA	467
Ђорђе Ђурић ПРЕДСЕДНИК СКА ЈОВАН ЖУЈОВИЋ О УЈЕДИЊЕЊУ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА	469
Đorđe Đurić JOVAN ŽUJOVIĆ, PRESIDENT OF THE RSA, ON UNIFICATION OF THE SOUTH SLAVS	479
Борис Милосављевић СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ НА КОНФЕРЕНЦИЈИ МИРА У ПАРИЗУ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ	481
Boris Milosavljević SLOBODAN JOVANOVIĆ AT THE PARIS PEACE CONFERENCE AND THE FORMATION OF THE YUGOSLAV STATE	499
Љубомирка Кркљуш О НЕКИМ ПИТАЊИМА ПРАВНОГ СУБЈЕКТИВИТЕТА ЧИНИЛАЦА УЈЕДИЊЕЊА 1. ДЕЦЕМБРА 1918. ГОДИНЕ.....	501
Ljubomirka Krkljuš ON SOME QUESTIONS OF LEGAL SUBJECTIVITY OF THE FACTORS OF THE DECEMBER 1, 1918 UNIFICATION.....	509
Душко Топаловић ПИТАЊЕ ПРИЗНАЊА КРАЉЕВСТВА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА ОД СТРАНЕ СКАНДИНАВСКИХ КРАЉЕВИНА: ДАНСКЕ, НОРВЕШКЕ И ШВЕДСКЕ.....	511
Duško Topalović QUESTION OF RECOGNITION OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES BY THE SCANDINAVIAN KINGDOMS: DENMARK, NORWAY AND SWEDEN.....	518
Мирјана Стефановски ВЛАДАЛАЧКА ВЛАСТ ПО УСТАВНОМ ПРОЈЕКТУ ХРВАТСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ.....	519
Mirjana Stefanovski RULING AUTHORITY AS PER CONSTITUTIONAL PROJECT OF THE CROATIAN COMMUNITY	535

Првослав Радић ФИЛОЛОШКА ПАРАДИГМА ВУКА КАРАЏИЋА О СРПСКОМ ЈЕЗИКУ И ЈУГОСЛОВЕНСКА ИДЕОЛОГИЈА	537
Prvoslav Radić VUK KARADŽIĆ'S PARADIGM OF THE SERB LANGUAGE AND YUGOSLAV IDEOLOGY	551
Горана Раичевић СРПСКА КЊИЖЕВНА АВАНГАРДА И ИДЕЈА ЈУГОСЛОВЕНСТВА	553
Gorana Raičević SERBIAN LITERARY AVANT-GARDE AND THE IDEA OF YUGOSLAVISM	566
Александар М. Милановић СРПСКО СТАНОВИШТЕ У ЈЕЗИЧКОЈ ПОЛИТИЦИ ПРИ СТВАРАЊУ ЈУГОСЛАВИЈЕ	567
Aleksandar M. Milanović SERBIAN POSITION IN LANGUAGE POLICY AT THE TIME OF CREATION OF YUGOSLAVIA	582
Рајна Драгићевић УТИЦАЈ СХВАТАЊА АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА О ЈУЖНОСЛОВЕНСКОМ ПИТАЊУ НА КОНЦЕПЦИЈУ РЕЧНИКА САНУ	583
Rajna Dragičević THE INFLUENCE OF ALEKSANDAR BELIĆ' VIEW OF THE SOUTH SLAVIC ISSUE ON THE CONCEPT OF THE SANU DICTIONARY	592
Ненад Николић ПРОБЛЕМАТИКА СРПСТВА И ЈУГОСЛОВЕНСТВА У КЊИЖЕВНОЈ ИСТОРИЈИ ПАВЛА ПОПОВИЋА	593
Nenad Nikolić THE PROBLEMS OF SERBIAN AND YUGOSLAV IDEAS IN PAVLE POPOVIĆ'S LITERARY HISTORY	605
Мирослав Радивојевић ПРОМЕНЕ У РУСИЈИ И СТВАРАЊЕ ДРЖАВЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА – ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ	607
Miroslav Radivojević THE CHANGES IN RUSSIA AND CREATION THE STATE OF SERBS, CROATS AND SLOVENES – CONTRIBUTION TO THE RESEARCH.....	618
Љубинка Шкодрић КРАЈ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА И СУДБИНА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ДРЖАВНЕ АРХИВЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ	621
Ljubinka Škodrić END OF THE WORLD WAR I AND THE FATE OF ARCHIVAL MATERIAL OF NATIONAL ARCHIVE OF THE KINGDOM OF SERBIA.....	635

Александар Марковић ГРАЂА АРХИВА СРБИЈЕ О УЈЕДИЊЕЊУ И СТВАРАЊУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ 1914–1918.....	637
Aleksandar Marković ARCHIVAL MATERIAL OF THE ARCHIVE OF SERBIA ON UNIFICATION AND FORMING OF THE YUGOSLAV STATE 1914–1918.....	654
Слободан Бјелица ПЕРЦЕПЦИЈА ОСЛОБОЂЕЊА И УЈЕДИЊЕЊА 1918. У ВОЈВОЂАНСКОЈ МЕЂУРАТНОЈ ЈАВНОСТИ	655
Slobodan Bjelica PERCEPTION OF LIBERATION AND THE 1918 UNIFICATION IN VOJVODINA'S INTER-WAR PUBLIC	666

СРПСКА ИНТЕЛЕКТУАЛНА ЕЛИТА О ФЕДЕРАЛИСТИЧКОМ УРЕЂЕЊУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (1914–1918)

МИРА РАДОЈЕВИЋ*

А п с т р а к т. – Питање државног уређења прве заједнице југословенских народа покретано је већ у првим месецима Великог рата, а потом у расправама које су водили представници владе Краљевине Србије, чланови Југословенског одбора и присталице југословенског уједињења из редова европских, првенствено британских јавних радника. Пуну важност добило је у завршници рата, када је стварање државе Срба, Хрвата и Словенаца постало готово извесно. Управо у том времену, неколицина српских интелектуалаца почела је да се залаже за федералистичка начела, сматрајући да више одговарају историјским, политичким, економским и културолошким разликама између Јужних Словена. Историографска истраживања показују да су на такве ставове, осим наведених, утицали и други разлози, нарочито искључивост у опозиционом односу према Николи Пашићу и радикалској влади, као и угледање на искуства постојећих федералних држава, превасходно САД и Швајцарске. Развој догађаја пак показао је да су појединци, суочивши се са југословенском стварношћу, релативно брзо одустајали од тадашњих својих идеја.

Кључне речи: Први светски рат, Краљевина Србија, интелектуална елита, југословенска идеја, државно уређење, централизам, федерализам

О федералистичким опредељењима неколицине српских интелектуалаца, током Првог светског рата на различите начине укључених у процес стварања југословенске државе, више пута је писано у југословенској и српској историографији. Уочљиво је притом да је то чињено махом у радовима који су тематски обухватили знатно шира питања или су били посвећени политичком деловању истакнутих појединаца, како у појединим периодима њихове активности тако у целокупном ангажовању.¹ Осим тога, приметно је

* Српска академија наука и уметности; Филозофски факултет Универзитета у Београду, имејл: mradojev@fbg.ac.rs

¹ Љубинка Трговчевић, „Јован Цвијић у Првом светском рату“, *Историјски часопис*, књ. XXII, Београд, 1975, стр. 173–231; Иста, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд, 1986; Иста, „Божидар Марковић о унутрашњем уређењу Југославије (1914–1919)“, *Стварање југословенске државе 1918. године*, зборник радова, Београд, 1989, стр. 339–346; Иста, „Јован Цвијић и Љубомир Стојановић о будућој југословенској држави. Преписка из 1917. и 1918. године“, *Годишњак града Београда*, књ. XXXVII, Београд, 1990,

да су сви они који су усвајали идеју југословенске федерације као политичка мањина често сматрани људима „испред свога времена“ и „умнијим“ од свог окружења, уз закључак да је „део њихових мисли“ баштињен „у историји наших напора да остваримо државу каква нам је потребна“.² Јер, како је истакнуто у једном тексту, њихово виђење југословенства и државе која би на њему почивала, излазило је, попут схватања Јована Цвијића, „изван уско српског решавања националног питања“.³ Таква тумачења у складу су с ондашњим критикама државних концепција Николе Пашића и његове тежње да Краљевини Србији осигура главну улогу у поступку југословенског уједињења. Штавише, под утицајем тадашњих жестоких спорова и потоњих криза у српско-хрватским односима пренела су се у политичку свест многих савременика, а отуда и у историографију, одржавајући се у њој деценијама, све до савременог доба. Цео један век доцније, размишљајући над небројено много пута истицаној тврдњи да је Никола Пашић изнад свега бринуо о заштити интереса српске државе и нације, требало би барем констатовати да му је као председнику владе и министру спољних послова управо такво старање представљало дужност и обавезу. Истовремено, чини се нужним да се његовом сукобу са српском интелектуалном елитом, насталом због различитих приступа стварању Југославије, додају неке неретко занемариване историјске чињенице.

Неспорно је да је почетак рата крајем јула 1914. године показао колико је државни и политички врх Краљевине Србије био неприпремљен за вођење целовито осмишљене и испланиране југословенске политике. Размотрени су били једино политички принципи уједињења и „један глобалан оквир југословенског програма“, који је као свој крајњи домет истакао потребу стварања снажне националне државе на југоистоку Европе, способне да задржи немачки продор на Исток. О њеној унутрашњој садржини, првенствено о проблему уређења, не само да није јавно говорено већ се поуздано мало шта и знало. Образлажући ту незавидну ситуацију, Ђорђе Станковић је ипак оспорио тврдњу Божидара (Боже) Марковића да су „политичари, јавни радници и интелигенција најчешће и највише размишљали и говорили о изгледу будуће државе читавог нашег народа“ тек од новембра 1914. године, као и да тадашње дискусије нису представљале „ништа организовано, а још мање

стр. 193–205; Мира Радојевић, „Љубомир Стојановић у Првом светском рату“, *Историја 20. века*, бр. 2/2000, стр. 9–29; Иста, *Научник и политик. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд, 2007; Александар Лукић, „Из ратне преписке Љубомира Стојановића – четири писма Николи Стојановићу 1917. и 1918. године“, *Токови историје*, бр. 3/2011, стр. 126–140; Драга Мاستиловић, *Између српства и југословенства. Српска елија из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, Београд, 2012; М. Радојевић, *Милан Грол*, Београд, 2014; Бранка Прпа, *Српски интелектуалци и Југославија 1918–1929*, Београд, 2018.

² Љ. Трговчевић, „Божидар Марковић о унутрашњем уређењу Југославије (1914–1919)“, стр. 346.

³ Љ. Трговчевић, „Јован Цвијић у Првом светском рату“, стр. 225.

организовано са службене стране“. По његовом мишљењу, такви разговори морали су и раније бити вођени у званичним српским круговима.⁴

Ово потврђују бројни историјски извори. Најпре, очигледно је да је наметнута одбрана државе независности створила могућност да се искористи историјска прилика за уједињење Јужних Словена. „Ми смо одмах чим смо били нападнути“, казао је Никола Пашић, „видели да се ради о томе или да останемо живи и онда ако останемо живи, ми морамо ту прилику употребити да ослободимо своју браћу Хрвате и Словенце, или ћемо сви пропасти“.⁵ Затим, дотадашње искуство европске историје упозоравало је српску владу да су интереси великих сила често у супротности са јавно прокламованим начелима. Краљевина Србија је у претходним деценијама неколико пута болно осетила последице несклада између јавне и тајне дипломатије, закулиских подела територија и зона утицаја, „трговине“ територијама малих народа, политичких притисака и изнуђеног одрицања од државних и националних потреба. То је био разлог више да њени политичари, дипломате и интелектуалци већ у првим месецима рата заједнички раде на стварању програма којим је требало оправдати исцрпљујуће ратне напоре.⁶ Државна идеологија почивала је на чврстим убеђењима у нужност одбране отаџбине, очувања државне независности, ослободилачке националне мисије, отклањања германске опасности и стварања велике државе на Балкану са Србијом као центром окупљања. На темељу таквих уверења, а у складу са традицијом, ситуацијом на фронтима, пропагандним потребама, расположењима савезника и умећем водећих друштвених снага, уобличавана је визија будуће државе и места Србије у њој.⁷

Сазревање државног програма прошло је кроз неколико фаза. У првим ратним данима величана је национална идеја, инсистирано је на одбрани отаџбине и очувању њене целовитости. Током лета и јесени уздржано се почело говорити и о српском уједињењу као ратном циљу. Почетком септембра 1914. године, формулисан је став да се „од Србије створи једна јака југозападна словенска држава у чији би састав ушли и сви Срби и сви Хрвати и сви Словенци“. Та држава, „јака и велика Србија увећана са српским и

⁴ Ђорђе Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 1, Београд, 1985, стр. 202–203; Божидар Марковић, *Наше народно уједињење*, библиотека *Просвета*, Женева 1918, стр. 31. Прештампано у: Б. Марковић, *Пре двадесет година. Наше народно уједињење. Унутрашње уређење Југославије*, библиотека *Политика и друштво*, св. 24, Београд, 1938, стр. 52; М. Радојевић, *Научник и политиколог. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, стр. 131–132.

⁵ *Споменица Николе Пашића 1845–1925*, Београд, 1926, стр. 109.

⁶ Роберт Сетон Вотсон, чувени британски јавни радник и заговорник стварања јужнословенске државе, назвао је политичко примирје које је по избијању рата завладало у Србији периодом „суспендованог незадовољства“ српске опозиције (R. W. Seton Watson, „Srbija ima da bira“, *Nova Evropa*, knj. VI, br. 6, 21. oktobar 1922, str. 161).

⁷ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, стр. 94–100; Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Зајечар, 1995, стр. 53–62; М. Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918. Крајка историја*, Београд, 2014, стр. 143–144.

хрватским земљама у Аустро-Угарској“, препоручивана је савезницима као „увек поуздана основа за мир на Балкану“ и снага која обезбеђује „равнотежу на Јадранском мору, па донекле и у Средоземном“. У нацрту нове државе, сачињеном 21. септембра, постале су видљиве и националне тежње Србије. Према инструкцијама које је Никола Пашић слао Мирославу Спалајковићу, посланику у Петрограду, будућа држава требало је да обухвати цео Банат са Темишваром, Бачку са Суботицом, Барању, Славонију, Међумурје, Словенију са делом Корушке (без словеначког приморја) и Хрватску без делова Истре. Босна и Херцеговина и Црна Гора нису биле поменуте, будући да их је Никола Пашић сматрао искључиво српским земљама. Изнете претензије образлагане су етничким стањем, стратешким разлозима и историјским аргументима, а обележени територијални оквир био је југословенски.⁸

Формулисаше конкретнијег југословенског програма окупило је више интелектуалаца и научника, углавном професора Београдског универзитета, као и политичара, спремних да га, без обзира на предратно политичко неслагање с Николом Пашићем, бране поузданим аргументима. Андреј Митровић је, међу онима који су највише могли да допринесу, навео Јована Цвијића, Слободана Јовановића, Александра Белића, Јована Радонића, Косту Стојановића, Љубомира Јовановића, Богдана Поповића, Љубомира Стојановића, Ника Жупанича, Николу Стојановића и Душана Васиљевића. Уз то, отворио је питање учешћа и консултовања војних врхова и регента Александра Карађорђевића.⁹ Завршни разговори, бар у тој првој фази, обављени су последњих дана октобра у Ваљеву и Нишу, у присуству Николе Пашића, Јована М. Јовановића, његовог помоћника у Министарству иностраних дела, Боже Марковића и двојице посланика Босанског сабора, Николе Стојановића и Душана Васиљевића. Српска влада, Врховна команда и регент Александар у том су времену у својим изјавама већ прекорачивали одбрамбене позиције, проширујући их офанзивним, док је почетно најопштије и најшире изјашњавање о границама будуће државе надограђивано помињањем проблема њеног унутрашњег устројства. Преговори Антанте с Румунијом, Италијом и Бугарском, вођени о њиховим територијалним захтевима као надокнадама за улазак у рат, а задовољеним на рачун онога што је требало да уђе у састав замишљене југословенске заједнице, изискивали су потребу да ово питање буде што више конкретизовано. На то су утицали и наговештаји католичких кругова у савезничким земљама о могућности да Хрватска и Словенија буду издвојене у посебну државну целину. Брзина којом се у таквој ситуацији морало деловати, праћена многим нејасноћама у ставовима и формулацијама, одразила се на садржину текста који је као подлога придобијања Југословена из Аустроугарске за ратни програм

⁸ Милорад Екмечић, *Рајни циљеви Србије 1914. године*, Београд, 1973, стр. 84–89; А. Митровић, *нав. дело*, стр. 136–146; М. Радојевић, Љ. Димић, *нав. дело*, стр. 144.

⁹ А. Митровић, *нав. дело*, стр. 147–148; Исти, „Сучељење са средњоевропским империјализмом“, *Историја српског народа*, VI-2, Београд, 1983, стр. 63.

Краљевине Србије уобличен 27. октобра 1914. године у нишком стану Николе Пашића.¹⁰

Први његов део тицао се циља заједничке борбе Краљевине Србије и Југословена, а други организовања и рада Југословенског комитета (одбора), који је требало формирати од емиграната из Аустроугарске, углавном окупљених у Италији.

Као циљ прокламовано је „стварање јединствене југословенске, евентуално српско-хрватске државе“ у којој би, „без посебне организације“, биле чуване „националне особине сваког племена“. Јединство српског племена, како је речено, било је осигурано преговорима који су вођени с Црном Гором о стварању реалне уније, у којој би заједничке послове чинили војска, спољна политика, трговина, финансије и комуникације. Хрватима су могли бити дати они уступци који не би угрожавали државно јединство и отежавали „коначно кристалисање јединствене нације“. Хрватска је могла бити поменута и у имену државе, владар је могао бити крунисан и хрватском круном, а историјска хрватска индивидуалност бити изражена у амблемима – грбу и поморској застави. Гарантоване су равноправност вероисповести и писама, као и потпуна грађанска равноправност. Устав би одмах био проширен на све крајеве, а избори посланика најпре извршени за Велику Народну скупштину, која би донела нов уставни закон. До тада, на снази би били постојећи поредак и законодавство, ако нису у „опреци са циљем јединствене државе“. Способном и „исправном“ чиновништву са територије Аустроугарске монархије била би гарантована стечена права, а нови крајеви били би заступљени код централне власти. У „крајњем случају“ могло се преговарати о посебном покрајинском хрватском сабору. Слични уступци били су предвиђени и за Словенце, „уз посебну гаранцију њиховог садањег језика“, а све заједно могло је бити потврђено уставом.

У питању организовања Југословенског комитета или одбора, тројици познатих емиграната – Анти Трумбићу, Хинку Хинковићу и Франу Супилу – препуштено је да одлуче колико ће бити чланова из Хрватске и Словеније. Са своје стране, српска влада се обавезивала да свим будућим члановима комитета даје „пристојно издржавање и у случају неуспеха“. Саветовала је успостављање веза са Југословенима у Америци, верујући притом да у комитет треба да ступе поуздани људи, „убеђени у потребу оваке јединствене државе“ и „вољни да се заложу за њено остварење“. Комитет, чији председник није морао бити Србин, требало је да преко српских посланика одржава односе са српском владом, с пуном слободом у својој „унутарњој акцији“. Према јавности би функционисао „као независно и самостално тело, које врши пропаганду у напред истакнутом циљу“.¹¹

¹⁰ М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)*, стр. 132.

¹¹ Архив Југославије (АЈ), з. Јован Јовановић Пижон (80), 80-4-574; Архив САНУ, Заоставштина Љубомира Стојановића, 13.887/1; Никола Стојановић, *Југословенски одбор*

Наведени закључци и предлози анализирани су у више историографских радова, с нагласком на проблем унитарне и централизоване државе, недовољно прецизне формулације о могућим аутономијама, обезбеђивање монархије и српске династије, надмоћ Србије, која је била у позицији да чини уступке, питање конституисања југословенске нације, давање већег значаја Хрватској него Словенији, планирање реалне уније с Црном Гором и одређивање њеног положаја у будућој југословенској целини. Уз та суштинска питања, која одражавају количину нејасноћа и непостојање чврстих ставова, размишљало се и о личностима које су највише допринеле уобличавању овог текста, при чему су нарочито помињани Никола Пашић, Божа Марковић, Јован М. Јовановић, Никола Стојановић, Душан Васиљевић и Стојан Протић.

Из свега се дало закључити да је планирани начин успостављања заједничке државе од почетка истакао Србију као најважнијег чиниоца уједињења, имајући у виду одредбе о привременом протезању важности српског устава на све области будуће државе, задржавање постојећег поретка и брзе изборе за Велику народну скупштину. О уједињењу Србије и Црне Горе пак могле су у међусобним преговорима одлучивати искључиво две независне српске државе, одбацујући сваку помисао на интернационализацију тог питања. Напокон, из упутства од 27. октобра 1914. године очито је да будућа политичка заједница није замишљана као стара, проширена Краљевина Србија, већ нова држава која не би била формирана једноставним присаједињавањем југословенских земаља. Али, не намеравајући да се одрекне водеће улоге у процесу уједињења, Србија је била та која је одређивала битне услове заједничког државног живота. Одбацујући федерализам као елемент који би „кварио“ јединство државе, њена влада није наметала ни крути централизам ни насилно национално уједначавање.¹²

Поневши ова упутства, Никола Стојановић и Душан Васиљевић стигли су у Рим 7. новембра 1914. године и већ наредног дана почели разговоре са југословенским емигрантима.¹³ Одмах по доласку, Никола Стоја-

(Чланци и документи), Загреб, 1927, стр. 10-11; Исти, *Младоси једној поколења (Успомене 1880-1920). Дневник од јодине 1914. до 1918*, приредио и предговор написао Миле Станић, Београд, 2015, стр. 161-163; Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914-1915. јодине*, Београд, 1973, стр. 455; М. Радојевић, *Научник и политичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)*, стр. 133-134.

¹² Видети: Dragovan Šepić, „Srpska vlada i počeci Jugoslavenskog odbora“, *Historijski zbornik*, br. 1-4, Zagreb, 1960, str. 11; Јован Вучковић, „Из односа Србије и Југословенског одбора (Питање о уласку представника Одбора у српску владу)“, *Историјски часопис (ИЧ)*, књ. XII-XIII (1961-1962), Београд, 1963, стр. 350-351; М. Екмечић, *нав. дело*, стр. 333-334; Д. Јанковић, *нав. дело*, стр. 254-255, 454-455; А. Митровић, „Сучеље са средњоевропским империјализмом“, стр. 63-66; Исти, *Србија у Првом светском рату*, стр. 148-151; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 1, стр. 203-206; М. Радојевић, *Научник и политичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)*, стр. 132-136; М. Радојевић, Љ. Димић, *нав. дело*, стр. 143-146.

¹³ Н. Стојановић, *Младоси једној поколења (Успомене 1880-1920). Дневник од јодине 1914. до 1918*, стр. 253; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 2, стр. 20-21.

новић је од српске владе затражио да им као помоћ буде послато још неколико интелектуалаца из Србије, понављајући тај захтев и наредних недеља.¹⁴ Његовим апелима придружио се потом Павле Поповић, који је у италијанску престоницу допутовао средином децембра, са задатком да помогне оснивање Југословенског одбора и буде владин делегат у југословенској емиграцији.¹⁵

Будући да је у историографији исцрпно писано о неповерењу Југословенског одбора према српској влади, те да је као највећи „кривац“ углавном помињан Никола Пашић због непопустљивости у одбрани права српске државе да усмерава ток и форму југословенског уједињења, илустративна су писма која је Павле Поповић, боравећи у Риму, слао Јовану М. Јовановићу, као помоћнику министра иностраних дела и блиском пријатељу. Наводећи потребу бројнијег присуства „Србијанаца“ у комитету, помињао је обим послова и спорост у њиховом извршавању, али и друге, осетљивије узроке. „Добро би било“, писао му је једном приликом, „кад би за ову нашу акцију дошло више људи из Србије. То је нужно из ових разлога. 1) Ови из Далмације су у већини, па и ако смо Стојановић и ја вреднији, ипак је њих много, и, рецимо, при каквом ’гласању’, могу нас претегнути. 2) Послови се развијају. Треба неко да пише, а треба неко да трчка од овог до оног, па се не може све, нарочито ако посао спадне на нас двојицу.“ Никола Стојановић и он предлагали су отуд да у Рим буду послати Богдан Поповић, Слободан Јовановић, Драгутин (Гута) Протић, Војислав (Воја) Вељковић, Божа Марковић, Милан Турчин и Милан Ракић, а „за економске и сличне ствари“ Ђорђе Ђурић.¹⁶ По мишљењу Павла Поповића, Николе Стојановића и Боже Марковића, на челу Одбора требало је да буде „Србијанац“, због чега су убеђивали Јована Жујовића да прихвати тај задатак.¹⁷ Најодређенији у заступању интереса Србије и водеће улоге Срба, Никола Стојановић је уверавао Јована М. Јовановића да „једино Велика Србија може имати све услове за независност“, те да Срби „морају имати и квалитативну и квантитативну већину међу Југословенима у свим политичким центрима“.¹⁸

¹⁴ Писма упућена Јовану М. Јовановићу 7. новембра и 3. децембра 1914 (АЈ, з. Ј. Јовановић Пижон, 80-4-287/288, 293).

¹⁵ О задацима и раду Павла Поповића у Риму: Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914-1920*, стр. 154-162.

¹⁶ Писмо од 26. децембра 1914 (АЈ, з. Ј. Јовановић Пижон, 80-38-546/553).

¹⁷ Ј. Жујовић, *Дневник*, II, стр. 179.

¹⁸ Писмо од 26. децембра 1914 (АЈ, з. Ј. Јовановић Пижон, 80-4-295/298). Од свих Срба, без обзира одакле су били пореклом, а који су били блиски тадашњој југословенској емиграцији, највеће подозрење према Хрватима показивао је Душан Васиљевић. С обзиром на то да се и он обраћао Јовану М. Јовановићу, Пашићев помоћник је у свом дневнику више пута бележио нескривену љутњу Душана Васиљевића на Хрвате. Једном му је казао како су му се „попели на главу“, јер „где год треба да лију крв Срби су добри, а где Србе треба приказивати искачу Хрвати“. Као пример таквог њиховог понашања наводио је Анту Трумбића, нарочито од времена када се срео с регентом Александром и потом говорио: „Начинисмо га Horvat-om“. Огорчен тиме, једном је чак изазвао скандал на заједничкој седници, непрекидно испољавајући неповерење према Хрватима (Ј. М. Јовановић Пижон, *Дневник*, АЈ, 80-54-120, 226, 228).

Такви његови ставови сасвим су супротни онима за које се залагао крајем Првог светског рата, када је био један од водећих критичара Николе Пашића, због чега су веома добар показатељ еволуције у размишљањима српских интелектуалаца и појединих политичара из Србије. Познат као један од најбољих познавалаца југословенских покрајина, Божа Марковић је, на пример, као и већина других Срба, сматрао природним да Србија одлучује о обиму и квалитету *устујуака* даваних Хрватима и Словенцима.¹⁹ Његова жеља да српски интереси буду осигурани још јасније је истакнута у разговору који је у пролеће 1915. године у Волосу имао са Јованом Жујовићем, тадашњим председником Краљевске академије наука. Обавештавајући га о дискусијама вођеним претходних месеци у Београду, казао је да се већина његових личних и политичких пријатеља сложила да се у решавању југословенског питања морају разликовати три фазе: прва, окупациона, у којој би владала војска, требало је да буде што краћа; у другој, прелазној, све би области имале своје постојеће аутономије, важеће за период припрема за трећу фазу – потпуно уједињење. Могуће је да су такве формулације подразумевале престанак аутономних прерогатива и прелазак на централистичко уређење. Осим тога, помињући разлике у односу Словенаца и Хрвата према Нишкој декларацији, иако су је у начелу прихватили, изражавао је постојање резерви према уједињењу, страховање због преурањеног и неприпремљеног отварања југословенског питања, бојазан за будући положај Србије и жељу да она у сваком погледу буде заштићена. Јовану Жујовићу је казао и да Јован Цвијић мисли да би најпре требало решавати српско питање, „не тражећи Хрватску“. Други његови саговорници плашили су се „да нам Шумадију не надгласају новације“, те су тражили начине да спрече такву могућност. Милорад Драшковић је у том смислу предлагао да Србија у заједничкој држави бира постојећи број скупштинских посланика, колико и сви други крајеви заједно. Љуба Стојановић је такође желео да интересе Србије пре свега заштити у Народној скупштини. Према његовом предлогу, „нови крајеви“ би могли да за посланике бирају само оне који су 25 година живели у Србији, док би Немци и Мађари били сматрани за стране поданике.²⁰

Правећи ову дневничку белешку, Јован Жујовић је најподробније образложио своје становиште. Његов план је у идеалном случају подразумевао период мира од најмање једне деценије, у којој би Србија најпре „сварила“ крајеве стечене у балканским ратовима, потом довршила уједињење Срба, а тек онда стварала унију са Хрватском, Словенијом, „па најзад и са Бугарском“. Али, будући да је наметнут рат у коме је Аустрија морала пропасти, сматрао је да би било боље решавати „цео српско-југословенско-аустријски проблем“. Слажући се с поменутиим фазама у његовом решавању, Божи Марковићу је казао да би се у првој, окупационој, у току два-три дана могла при-

¹⁹ Писмо Љуби Стојановићу од 17. октобра 1914 (Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.887/1).

²⁰ Ј. Жујовић, *Дневник*, II, стр. 71.

менити „Танкосићева метода“ на Турке и Мађаре, „који су то заслужили“. У другој фази, нови крајеви би задржали своју администрацију и представљање у обласним саборима, а тамошњи грађани своја постојећа политичка права, уз добитак нових права и слобода, које не би штетиле интересима српског народа и заједничке државе. Јован Жујовић је притом првенствено мислио на делегирање представника у заједнички парламент, под условом „да се садашња Краљевина Србија не може никако наћи потиснута“. Допуштао је могућност установљења „чланова по положају“ – представника Универзитета и српске војске, митрополита, бискупа, србијанских комесара из нових области и слично. С обзиром на вести о прогону Срба из Срема, протераних под притиском аустроугарске војске, отварао је питање подједнаких мера, рекавши да би и српска војска могла да из истих крајева „разјури“ Немце и Мађаре, чија би права на земљу била накнадно расправљена. „И ако се од старе аустрофилске генерације Србо-Хрвата не може много очекивати“, закључивао је, „не треба је сасвим игнорисати. Свуда употребити што више познатих домаћих синова, а омладину тамошњу што више школовати и запослити у Краљевини Србији. И прекобројне сељаке отуда насељавати у Краљевини Србији, а у њихове вароши слати шумадску омладину трговачку и занатску.“²¹

Независно од извесних разлика у мишљењима и недореченостима, наведени ставови били су далеко од сваке помисли на федералну државу, не допуштајући никакву могућност угрожавања српских интереса. Као такви разумљиви су ако се сагледавају у времену у коме су заступани, имајући у виду претходно извојеване војне победе, привремено мирно стање, очекивани продужетак рата, већ испољен притисак савезника у питању спорних територија, италијанске претензије, свест о различитости југословенских покрајина, жељу за њиховом интеграцијом. У њима се осећало велико поуздање да ће Србија по завршетку рата бити у позицији да намеће политичку вољу и поставља услове уједињења, али уверење да ће до њега заиста доћи није било превише чврсто.²²

²¹ *Истио*, стр. 70–71.

²² Било је и оних интелектуалаца који немогућност остварења целокупног ратног циља нису сматрали разлогом за очајавање, бринући првенствено о српској мисли. Тако је Јован Жујовић, извештавајући Љубомира (Љубу) Давидовића, шефа Самосталне радикалне странке и министра просвете, о резултатима разговора са француским званичницима јула 1915. године, учинио и овакво признање: „Далмација, Банат, Брегалница нами су веома драге, али морамо разумети и Англо-Франко-Руса, када ти на карти покаже огромне територије, којима ће се Србија удвојити и спрам којих у његовим очима ништавно изгледају 'далматински крши до Трогира', 'ритови и пескови Делиблата' и 'банде варљивих Македонаца', особито кад се у жртвовању истих налази једина нада за победу Германа [над Германима – прим. М. Р.]. Најзад, поновићу оно што сам рекао Пашићу [...] 'Помисли, најзад, одакле си пошао и докле си стигао; какву смо Србију прихватили, а какву ћемо је другима предати?! Понадасмо се да ћемо овом приликом решити цео наш национални проблем, а ево остаће окрајци и за потомке. Зарадовао сам се да ћемо суме диспозиционог фонда од сада трошити на снажење Шумадинаца, а ево где ће још требати [...] Кад је мене г. др. Слободан

Сумњу су изражавали чак и најубеђенији поборници уједињења попут Боже Марковића. Упућен на пропагандни рад у Швајцарској, он ју је испољио већ у првом писму Јовану М. Јовановићу,²³ а потом у разговору са Павлом Поповићем. Према сачињеној белешци, приликом њиховог сусрета у Женеви у мају 1915. године, казао је како ће „тешко ићи са спајањем Хрватске и Србије у једну државу“ зато што су Италијани против њеног стварања и зато што се Руси, сматрајући да су Хрвати културнији, плаше да ће Срби бити „прогутани“, а православље доведено у опасност.²⁴ Упркос томе, правио је план српског поступања у областима које је, како је написао, Србија требало да „окупира“. Његова размишљања су у том погледу била у складу са разговором који је у Волосу водио са Јованом Жујовићем.²⁵ Задржавајући неке основне тачке из Жујовићевих погледа, а вероватно и других саговорника, истакао је економски моменат, посебно наглашавајући привредну добит за Србију. На ово је својим информацијама утицао Владимир Матијевић, прва личност „Привредника“,²⁶ за кога је веровао да треба да буде међу првима који буду улазили у нове области.²⁷ Судећи према писму које је послао Јовану Жујовићу, извештаји Владимира Матијевића требало је да превасходно отклоне руске сумње у културно-економску надмоћ Хрвата над Србима. „Треба њима рећи“, написао је, „да је све то нетачно. Срби у Хрватској жилавији су у свему; они су и економски јачи, способнији и

Јовановић уверио да ће и он поћи против завојевача српске Далмације, онда се ја надам да ћу већ и ја доживети утеловљење са Великом Србијом и тих орајака који се сада од ње одадиру. Дај Боже само да ми њу створимо и одржимо, па ћемо лако за остало! И сада мислим да нашу српску мисао морамо свуда и свима средствима бранити, али да не морамо очајавати и ако се цела замисао сада остварити не може“ (АЈ, з. Ј. Јовановић Пижон, 80–48–512/513).

²³ Писмо од 30. априла 1915 (*Исјо*, 80–37–246/252).

²⁴ Павле Поповић, *Из дневника*, пр. Богдан Љ. Поповић, Београд, 2001, стр. 170. О истим руским страховима писао је и Јовану Жујовићу у писму од 19. маја 1915. (Архив Србије, лични фонд Ј. Жујовића, 194).

²⁵ Мада је Божа Марковић и у ово време рачунао са улогом војске не само у стварању заједничке државе него и током њене консолидације, тешко је поверовати у тврдњу Ивана Мештровића да му је почетком 1917. године говорио како ће у „новим крајевима“ бити заведена десетогодишња војна диктатура, потребна да би се Хрвати асимилovali и „причуили држави“. „Ви Хрвати не знате, што је држава, еј, еј брајко“, наводно је казао, помињући као други разлог потребу да се „сломе“ и „укроте“ франковци. С друге стране, према католичкој вери обећавао је толерантно поступање, доказујући га постојањем конкордата са Ватиканом. Разочаран оним што је чуо, Иван Мештровић је додао: „Тако је мислио и говорио не само добри Божа, бивши председник 'Словенског југа', него и цијела скупина такозване Скерлићеве школе, [Милан] Грол, [Коста] Кумануди и други“. Насупрот ових „србијанских југославена“, како их је назвао, ставио је Лазара Марковића са његовим листом и идејом Велике Србије (Иван Мештровић, *Успомене на јолијичке људе и дојањаје*, Загреб, 1969, стр. 71; Иван Мужич, *Хрватска јолијика и југославенска идеја*, Сплит, 1969, стр. 83).

²⁶ Видети: Петар В. Крестић, Српско привредно друштво „Привредник“ 1897–1918, Београд, 2002.

²⁷ Писмо Јовану М. Јовановићу од 30. априла 1915. (АЈ, з. Ј. Јовановић Пижон, 80–37–246/252).

издржљивији и то је тако данас, кад су подјармљени“. Као доказ те тврдње навео је обавештење Владимира Матијевића о економском положају Срба у Хрватској, са закључком да ће у „својој држави“ бити „апсолутни господари на сваком пољу“.²⁸

Настављајући да се бави привредним питањима будуће државе, заштитом српских интереса и управљањем областима које је требало „окупирати“, Божа Марковић је сматрао да се без икаквог сентимента треба угледати на италијанско, па и на аустроугарско искуство. Најбољи показатељ таквих размишљања у пролеће и лето 1915. представља писмо Јовану М. Јовановићу, настало у јулу те године. Предлог који је тада дао садржавао је појединости усвајане из различитих обавештења и дискусија вођених пре и током рата. „Знате већ“, написао је, „како је Италија, чим је ушла у рат, поставила Varsilei-а за министра иредентистичких крајева. Кад сам ово прочитао, помислио сам на нас. Италија, велика, културна, јака, са пуно спремних људи; та Италија, која има да окупира ситницу према себи, одмах је нашла за потребно да постави министра, који ће мислити о тим крајевима, који ће спремати све што треба, који ће спроводити тамо све што Италија хоће [...] А Србија? Србија мисли да окупира два пут већу територију но што је сама. На тој територији ће бити најразноврснијих елемената и најразноврснијих и најтежих питања, која ваља решавати [...] Помислите само на национално-економско питање у новим крајевима. Ако ослобођење има да буде потпуно, онда није доста да се нашим грудима извојује лична слобода, већ то ослобођење треба да буде свестрано, треба народ економски ослободити од туђинаца. Између Београда и наше нове границе на северу и западу биће маса странаца, а према северу више странаца но наших. Па зар се сме допустити да Београд буде окружен странцима? Зар странцима не треба одузети имања и зар њих не треба разјурити исто онако, као што они сад јуре и истребљују наш народ? А кад се то може боље учинити но сад у првим данима окупације? Вама је јављено, да је једна пештанска банка купила у Срему за пола милијарде кр(уна) земље оних наших људи, који су дигнути са земље и растерани, и којима су имања конфисцирана. Та банка има сад да дели ту земљу странцима, који треба да се населе. Највећи и најважнији је посао ослободити наш народ тако, да после не робује економски. Тај посао није лак, и треба га унапред добро смислити. У свима аустриј(ским) парламентима се доносе закони о конфискацијама и расељавању, а у Босни судови ништа друго и не раде, већ само изричу пресуде конфискације. Најпре најуре свет, па после га оптуже што је отишао и одузимају му све. Треба ићи њиховим примером па се све даје извести.“²⁹

Цитирано писмо се у свим познатим историјским изворима о политичкој делатности Боже Марковића издваја равнодушношћу према судбини других народа, учињених колективним кривцима за терор аустроугарских власти над Србима. Готово увек осетљив према појединачном људском страдању, у овом случају показао се сурово прагматичан, без обзира на то што

²⁸ Писмо од 19. маја 1915. (АС, лични фонд Ј. Жујовића, 194).

²⁹ Писмо од 9. јула 1915. (АЈ, з. Ј. Јовановић Пижон, 80–37–273/281).

није отишао толико далеко да, попут Јована Жујовића, предложи примену „Танкосићеве методе“.³⁰ Истовремено, ово писмо сведочи о размишљањима српске интелектуалне и политичке елите у једној од етапа у развоју југословенске идеје. У том смислу нуди понеки закључак, а много више питања. Из анализе будућег положаја Београда, на пример, очито је да је српска престоница требало да и у будућој држави задржи водеће место, које се једноставно подразумевало, без икакве помисли да би другачије решење било могуће. Из такве улоге Београда пак у том тренутку могла је да проистиче и будућа улога Срба и Србије, која „намерава да окупира два пут већу територију но што је сама“. Није, међутим, потпуно јасно да ли је Божа Марковић, користећи израз *наш народ*, мислио на српски или југословенски народ. С обзиром на истицање страдања, конфискацију имовине и заузетост судова, вероватније је да је најпре имао у виду Србе. Симптоматично је притом то што је помињао једино дешавања у Срему и Босни, јер је и том приликом и доцније избегавао да говори о погромима над Србима у Хрватској, задржавајући се на терору који су чинили Бугари и аустроугарске власти.³¹ Будући да је највеће наде полагао на уједињење са Хрватском, регистровао је само повољне и охрабрујуће информације, а Хрвате и као народ и као припаднике аустроугарске војске већ тада ослобађао сваке, макар и посредне одговорности за судбину Срба. Таква његова склоност бивала је доцније израженија, а попустљивост према њима уочљива већ у септембру 1915. године приликом разговора са Франом Барцем, свештеником, професором теологије и тадашњим ректором Загребачког свеучилишта. Знало се да проф. Барац није био активни члан ниједне странке, али да је у политичком погледу највише био наклоњен Старчевићевој правашкој странци, те да је био у најбољим односима са надбискупом Бауером и готово целокупним хрватским свештенством. Ослоњен на такву подршку, он је и допутовао у Швајцарску, где су тада боравили и други пропагатори југословенске идеје, укључујући неколицину чланова Југословенског одбора.³²

³⁰ Према једној непроверљивој дневничкој белешци Павла Поповића, Милорад Драшковић је био још радикалнији, претећи 1916. године „Босанцима и другима [...] који тамо у нашим земљама сметају“ и које ће српска војска „поубијати“, док се влада „прави невешта“ (П. Поповић, *Из дневника*, стр. 537).

³¹ Овако селективан приступ ратним злочинима проистакао је првенствено из политичких потреба, што потврђује једно доцније признање Милана Грола. Пишући о свечаном проглашењу ратног циља Краљевине Србије 1914. године, додао је да су у Нишу тада сви „знали да хрватска маса [...] не кличе за победу српског оружја“ (Милан Грол, *Две године заблуда и лутанања*, Београд 1921, стр. 11). Штавише, Милан Гавриловић је после Другог светског рата истицао у једном јавном предавању да је Никола Пашић покушавао да утиче на Арчибалда Рајса да из својих извештаја о аустроугарској казненој експедицији изостави податке о великом броју Хрвата међу војницима и официрима који су учествовали у масовним злочинима (Милан Гавриловић, „Срби и Југославија“, *Гласник СИКД „Њеџиш“*, св. 46, јун 1981, стр. 57).

³² Писмо Боже Марковића упућено Јовану М. Јовановићу 1. септембра 1915. (АЈ, з. Ј. Јовановић Пижон, 80–37–291/293).

Као заступник српске владе, али и у улози посредника између ње и Југословенског одбора, Божа Марковић је у присуству Динка Тринајстића и Хинка Хинковића одговарао на суштинска питања свог саговорника, заинтересованог за конкретне ставове Краљевине Србије о уједињењу. Осим кратких информација датих Јовану М. Јовановићу, нису сачуване детаљније белешке Боже Марковића о обављеној размени мишљења, будући да његов извештај Николи Пашићу није сачуван.³³ Пашићевом помоћнику само је саопштио да су у Хрватској јединству били склони сви „изузев франковаца и фургимаша (језуита) о којима не треба ни водити рачуна“, а најважније је било то што је уз идеју југословенства наводно пристајало како најниже тако највише католичко свештенство.³⁴

Некритички поверовавши у ову тврдњу, а обрадован угледом саговорника и задатком ради којег је дошао, Божа Марковић је, судећи према белешкама проф. Барца, обећавао уступке који су не само надмашивали оно што је до тада садржавала политика српске владе него и размишљања других припадника српске интелектуалне елите, ангажоване у југословенској пропаганди. Из Барчевих записа може се закључити да су се обе преговарачке стране трудиле да изнесу само оно што је ишло у прилог уједињењу, не отварајући спорна питања, особито већ испољене несугласице између српске владе и Југословенског одбора или јаке струје у Хрватској противне стварању заједничке државе. Настојећи да отклони све бојазни и сумње свог саговорника, Божа Марковић је наглашавао значај демократије у Краљевини Србији и помирљивост у питању хрватских захтева за очување националних и историјско-правних атрибута. Према изводима из белешака проф. Барца и тумачењима које им је дала Милада Паулова, историчарка Југословенског одбора, углавном се кретао у границама упутстава из октобра 1914. године, излазећи из њих у складу са тада наговештаваним даљим уступцима. На питање о положају католичке вере, у случају да Хрвати доиста уђу у претежно православну државу, што је проф. Барца посебно занимало, одговорио је како је Србија демократска земља, са слободним јавним мишљењем, које онемогућава насиље уопште, а у верском погледу изразито толерантна, јер вероисповест сматра индивидуалном ствари савести. Поменуо је и пример Јована Ђаје, који је, иако католик, био министар просвете, истакавши уз то да побожан православни народ не насрће на туђу веру, те да православно свештенство никада није испољавало експанзивност. Напокон, подсетио је на чињеницу да је Краљевина Србија 1914. године започела преговоре о конкордату.

Осим верског, у разговору су отворена и друга суштинска питања, нарочито уставно, као темељ будуће југословенске државе. По речима Миладе

³³ Ово се види из другог његовог извештаја, упућеног председнику владе 7/20. септембра 1917. (Архив САНУ, Југословенски одсек Министарства иностраних дела Краљевине Србије /ЈО МИД КС/, 14.616, к. 1).

³⁴ Писмо од 5. септембра 1915. (АЈ, з. Ј. Јовановић Пижон, 80–37–295/296).

Паулове, покрећући их, проф. Барац је одговоре Боже Марковића сматрао мишљењем српске владе, знајући за његову улогу владиног посредника код Југословенског одбора. Био је свестан да је Божа Марковић са своје стране водио разговор „необвезатно и да је то једноставна измјена назора“, али и „да говори са српским представником“, због чега је „његове изјаве сматрао одразом мишљења српске владе“. У погледу конституисања будуће државе поставио је два захтева; први се односио на крунисање краља Петра у Загребу хрватском круном, како би српски краљ постао и хрватски, а други на постављање једног члана краљевске династије на место хрватског бана, који би са титулом и свим прерогативима *prorex*-а стално боравио у Загребу. Божа Марковић је наводно на то одговорио како Србија не прави питање око форме уједињења. Хрвати су отуда могли сазвати свој општенародни сабор на коме би прогласили уједињење, изабрали краља и затражили да он буде крунисан хрватском круном. Такав одговор био је у складу са упутствима из октобра 1914. године, али не и оно што је проф. Барац из њега закључио, записавши: „Нато ће онда бити опћи избори по једнаком систему, које расписује краљ Срба, Хрвата и Словенаца. Краљ ће резидирати наизмјенце у три главна града, исто тако парламент може на измјену бити у три главна града. Краљевић треба да влада у Загребу. О имену државе и о уставу рјешават ће опће скупштина.“ Ни из бележака проф. Барца ни из коментара Миладе Паулове не види се да ли је Божа Марковић знао за такав изведени закључак, а још мање да ли се с њим сложио. Тешко је претпоставити да ли је, и поред очигледне жеље да удовољи саговорнику, смео да у обећањима иде толико далеко, тим више што су се његова тадашња размишљања о стварању југословенске државе, исто као и других припадника српске интелектуалне елите, сводила на неколико најопштијих принципа.

Проф. Барац је, међутим, у питању унутрашњег уређења захтевао децентрализацију државе, у којој би постојао централни парламент, а аутономне јединице имале законодавну и административну самоуправу, која би била у надлежности покрајинских сабора и влада. Заједничко законодавство чинили би дипломатија, војска, финансије, ковање новца, бродарство, трговина, устав и послови „који су имали да буду придржани самоуправном законодавству, али је у њих требао да буде уведен јединствен дух, т. ј. у закон тисковни, казнени и темељни школски закон“. Према његовим белешкама, Божа Марковић је то сматрао прихватљивим, али је – желећи да нова држава има што ширу унитарну основу – захтевао да централни парламент има велике компетенције. Проф. Барцу је пак била најважнија његова сагласност да се устав не изгласава ни једноставном ни квалификованом већином, већ *сиоразумом* Срба, Хрвата и Словенаца. По тумачењу које је дао овом пристанку, српски, хрватски и словеначки посланици би у Конституанти били представници три државе и три племена. Саглашавајући се са постављеним захтевима, Божа Марковић је инсистирао да потреба што тешње спојене заједнице Срба, Хрвата и Словенаца буде *conditio sine qua non* у

њеном настајању, а да сва спорна питања буду решавана узајамним споразумом у коме ће једна страна моћи да својим аргументима уверава другу. По његовом мишљењу, при грађењу устава требало је кренути од најтешњег јединства и ићи до онога што се могло прихватити као посебност, али и то само уз договор и пристанак свих. Проф. Барац је овако забележио његове речи: „Није (уједињење) само у интересу Србије, јер би она и сама могла бити велика. Зато она и неће вршити никакву пресију, јер зна, да би то био повод кућноме рату. Све индивидуално остаје слободно, само ваља избацили све, што личи на Аустрију. Покрајинска имена остају (Хрватска, Славонија, Босна-Херцеговина), али Србија не жели 'нагодбе', јер што ћемо се ми, један народ, погађати? Код нагађања се надмудрује, бит ће један горе, а други доље, зато нека о свему сваки гласач одлучује (принцип већине). Али ако Хрвати желе, нека то скупштина одлучи (т.ј. конституанта у хрватском смислу). Јединство је за будућа покољења, не за нас, будимо практични, треба што мање лутања. Дајмо народу мјеста и не препиримо се, служимо њему. Дакле, што тјешња, јединственија, братска свеза.“³⁵

Коментаришући „измену мисли“ проф. Барца са Божом Марковићем, Милада Паулова је написала како се у Загреб вратио потпуно задовољан, умирен и охрабрен либералним погледима представника српске владе код Југословенског одбора. Штавише, сматрала је да „Срби нису могли да имају згоднију личност, која би преговарала са Старчевићанцима“. Не наводећи извор, тврдила је да је Божа Марковић слао Николи Пашићу о овим разговорима „точне реферате“, на које председник владе није одговарао.³⁶ Из сачуваних историјских извора, међутим, види се да Никола Пашић није примио извештај о разговору са проф. Барцем, те се не може знати његов став, поготово не у оним важним детаљима у којима је Божа Марковић, охрабрен интересовањем Старчевићеваца за заједничку државу, отишао корак даље и од упутстава из октобра 1914. године и од својих дотадашњих погледа. Мимо тог тренутног или принципијелног пристајања на задовољење национално-аутономистичких потраживања Хрвата, у одговорима које је давао упадљиво је неколико карактеристичних тачака, типичних како у његовој

³⁵ Milada Paulova, *Jugoslavenski odbor*, Zagreb, 1925, str. 104–111; Д. Јанковић, *Југословенско ишћање и Крфска декларација 1917. године*, Београд, 1967, стр. 119; Dragovan Šepić, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918*, Zagreb, 1970, str. 145; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, стр. 176; М. Радојевић, *Научник и политикан. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, стр. 237–240.

³⁶ М. Paulova, *nav. delo*, str. 108. Приказујући књигу Николе Стојановића о Југословенском одбору, Божа Марковић је кратко говорио и о студији Миладе Паулове, не дотичући се делова у којима је спомињана улога коју је имао у југословенској пропаганди. По његовим речима, њено дело, иначе ирпно и добро, имало је велики значај, али није могло да представља „последњу реч“ о тако важном питању као што је била делатност Југословенског одбора. „И поред необичне вредноће и труда да се буде објективан“, уздржано је написао, „Г-ђа Паулова је странкиња, којој је при изради овога дела недостајало непосредно познавање и проматрање људи и прилика“ (СКГ, књ. XXI, бр. 4, 16. јун 1927, стр. 307).

националној политици тако у ставовима неколицине других интелектуалаца, поготово из Самосталне радикалне странке, чији је био члан и која се истицала у залагању за југословенство.

На првом месту свакако се налазила свест о потреби заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца као најважнијем националном и политичком интересу сва три народа, а не само српског. Одмах уз њу било је уверење да се већ приликом уједињења морао постићи споразум о основним принципима, о ономе што спаја и што је заједничко. Такав договор, постигнут добровољним саглашавањем свих о осигурању целине, олакшавао би дискусију и споразум о посебностима и разликама. Прављена на идеји националног јединства, држава је морала рачунати са постепеним саживљавањем делова који ће је конституисати. Осим тога, није могла бити стварана „нагодбама“ и у њиховом аустроугарском духу, нити постојати без неопходне солидарности свих делова и њихове појединачне бриге за целу заједницу. Тако постављени основи југословенског уједињења били су колико разумни и прагматични толико идеалистички, јер су подразумевали општу хармонију у њиховом прихватању и спровођењу у живот. Већина српске интелектуалне елите, посвећена југословенству, управо из овог разлога није придавала довољно пажње сазнању да саговорници из Хрватске, историјским и политичким околностима упућивани на југословенску заједницу, нису тежили *сћајању* с другим њеним деловима него заштити и осигурању своје посебности.

Све упадљивијем занемаривању те чињенице допринели су духовно клонуће после војног слома у јесен 1915. године, искључивост у инсистирању на кривици Николе Пашића, чешћи контакти с члановима Југословенског одбора, утицај појединих европских, поготово британских интелектуалаца и дуготрајан живот у емиграцији. Унутрашње политичко јединство било је нарушено, те је српска опозиција, помогнута од веће групе научника, све више критиковала и однос председника владе према процесу уједињења, приближавајући се Југословенском одбору толико да се понекад чинило како заступа његову политику. У таквом ставу предњачили су самостални радикали, у већем броју окупљени око Пресбириа у Женеви, у коме су сарађивали са хрватским и словеначким емигрантима, удружено критикујући рад владе на Крфу.

Божа Марковић је већ у марту 1916. године писао Јовану М. Јовановићу да због измењених околности више не може бити речи „о реституцији Србије“ него једино о решавању целокупног југословенског питања.³⁷ Ради разјашњења ситуације, умиривања Југословенског одбора, забринутог због централистичких ставова Николе Пашића и незадовољног због одбијања српске владе да му призна равноправан статус, као и због интересовања присталица југословенске идеје у савезничким земљама, молио је да се што пре обзнани конкретнији програм уједињења. „Рат је преурањен и затекао је неспремне за ову велику мисао како Србију, тако и Хрвате и Словенце“,

³⁷ Писмо од 19. марта 1916. (АЈ, з. Ј. Јовановић Пижон, 80–37–306/307).

писао је. „Питања унутрашњег уређења државног никада нису дискутована. До сада је прокламована само идеја јединства: једна држава. Отуда и нервозност и бојажљивост у Југосл. одбору и увек жеља да се од српске владе чује бар штогод, што би било одређеније у најглавнијим потезима [...] Изјаве престолонаследникове у разним приликама, које су тренутно ванредно дејствовале, као и изјаве г. Пашића, сматране су много за опште и нису задовољавале [...] Хрвати и Словенци лојално бране идеју јединства, али се у њиховим разговорима с нашим заједничким пријатељима морало долазити и на питање о уређењу наше будуће заједнице. Они на то или нису давали никакав одређенији одговор, или су давали неједнаке одговоре, а можда је понегде избила и бојазан њихова, да не буду завојевани. Наши пријатељи, савезници, на тај начин су све више долазили до уверења, да ми међу собом немамо солидне базе, јер не могу другачије да објасне целу ситуацију.“ По његовом мишљењу, због велике неинформисаности о Хрватима, Словенцима и „Босанцима“, међу Србима из Србије појавило се уверење да ће Шумадија у процесу уједињења имати улогу Пруске. Како би такав став био отклоњен као штетан, требало је „лично познавати људе меродавне и у Хрватској и у Словеначкој“, тамошње прилике, установе, законодавство, менталитет и живот народа, имајући у виду да су се чак и Срби из Босне бунили против могућности да се са овом покрајином поступа као са Македонијом после балканских ратова.

Позивајући се на разговоре које је водио са Николом Стојановићем и Јованом Бањанином, Божа Марковић је као основу за даљу дискусију предложио неколико могућих закључака:

„1) Државотворни елемент будуће државе имају да буду Срби, Хрвати и Словенци подједнако. Само уз сарадњу свих и из свију крајева може се доћи до солидне државе [...] Другачије решење је немогуће, јер је само оно решење сигурно на које се сви сложе. У том случају општи мир и поредак је гарантован, јер је код саплеменика који нам дођу, појам о држави врло развијен и респект према њој врло велики. После тог би био излишан сваки запт и жандармерија. Сви крајеви осећали би се задовољни и утркивали би се у поштовању Србије. У противном имали бисмо народносну државу са свима кобним последицама, што би стално урушавало ту нову државу, и што Србија не би могла да свлада.

2) Никаквих међусобних нагодаба.

За опстанак и напредак будуће државе, неопходно је да заједница буде што тешња и чвршћа. Нарочито не допустити оно, што подсећа на аустријанштину. Стога у овако једноставном народу, који је још и тако измешан, да је постављање границе немогуће, никако не треба допустити нагађање. То је бар у интересу Хрвата и Словенаца. Не треба допустити да однос између Београда и Загреба буде онај који је сада између Пеште и Загреба. Оваква тешња веза никако не би значила да би Хрвати и Словенци морали изгубити своју индивидуалност.

Како би ближе изгледала та држава по свом облику, врло је тешко рећи, стога што се одавде не може тачно да оцени менталитет и расположење народа у тренутку кад буде слободан и кад се ово буде дефинитивно одлучивало [...]

3) Преминација се искључује. Равноправност се гарантује у сваком погледу и у свима правцима.

4) Један Устав, парламент и опште законодавство.

5) Само форме, па ма чега се оне тицале, не смеју спречити ни отежати стварање једне државе. Хрвате су форме углавном до сад одржале, и они у њима виде себе. Моје је уверење, да ће се и при стварању наше државе све сводити на форму а не на садржину. Задовољени у форми они ће дати све за садржину, а то је главно. Ја их потпуно схватам [...]

6) Затечено законодавство и институције са исправним народним чиновништвом остаје све док се заједничком законодавном вољом не замени другим.

7) За време окупације у ослобођене крајеве *нипоштио* не слати никога од нашег чиновништва [...] Не постоји ниједан разлог са кога би се чиновништво тамо из Србије слало. Сви су ти крајеви у тој мери свесни и прожети жељом за ослобођењем и уједињењем, да ће идеја јединства и општа сигурност бити обезбеђене само тако, ако се поредак буде налазио у рукама домаћег чиновништва. Овим би Србија толико добила, да би многе друге теже ствари биле лако свршене. Не учини ли се овако, може наступити хаос, а вероватно и несрећа“.

Завршавајући ово дуго писмо, Божа Марковић је наглашавао да Југословени из Аустроугарске, као и савезници, желе да се увере да је Србија „*сисодна* за извођење мисије“ и да је у стању да „*осиствари* све што би као програм изнела“. Уз то, саветовао је да се из Србије у „нове крајеве“ на посебно важна места пошаље само неколико људи, упознатих са тамошњим приликама, а да се одатле у министарства у Београду као стручњаци доведу потребни „референти“, тако да „државни живот и тамо тече правилно и за оно време привремености“.³⁸

Без обзира на то што се Божа Марковић у овом предлогу основе за државно уређење залагао за централизам, поново помињући *окупиацију* нових крајева, њихово прилажење Србији и немогућност постављања унутрашњих граница, по тону којим га је написао видљиво је да је у ставу према процесу уједињења и конституисању државе био далеко демократичнији него у разговорима из пролећа 1915. године. Не само што је приликом његовог подношења имао у виду негативна искуства из Македоније и што је полазио од потпуне равноправности Срба, Хрвата и Словенаца, него је на неутемељеним тврдњама рачунао с њиховим апсолутним пристанком на заједничку државу, државотворни однос према њој и жељом да је унапређују. У садржини програма предложеног Јовану М. Јовановићу ни у чему није се осећала сумња у могућност постојања другачијих националних опредељења и чиње-

³⁸ Писмо од 15/28. октобра 1916. (А), з. Ј. Јовановић Пижон, 80–37–336/344).

ница да је уједињење требало да остваре саплеменици с различитих страна фронта. Те квалитативне разлике у односу на ранија изјашњавања биле су притом последица усаглашавања с другим интелектуалцима, најављујући даљу либерализацију погледа на организацију будућег заједничког живота и препуштање кључних одлука Уставотворној скупштини.

Из познатих историјских извора није познато како је Јован М. Јовановић реаговао на примљени предлог, мада се и сам политички све више приближавао Југословенском одбору и српској опозицији.³⁹ Многа друга сведочанства потврђују пак да су се и интелектуална елита и политичка опозиција великим својим делом убрзано удаљавале од Николе Пашића, приклањајући се погледима југословенских емиграната из Аустроугарске и идеји децентрализоване државе, која би аутономистичким или федералистичким решењима осигуравала „племенске посебности“ народа који се уједињавао. Том убрзаном процесу и еволуцији погледа умногоне су допринеле радикално измењене међународне околности, првенствено излазак царске Русије из рата, а улазак Сједињених Америчких Држава, чији су федерализам и демократичност подстицали оптимизам и радикализовали политичке дискусије.⁴⁰ Један од преломних тренутака у том еволутивном ходу такође је везан за деловање Боже Марковића, тачније за предавање о народном уједињењу, које је као шеф Пресбирео у Женеви одржао у марту 1918. године.

Констатујући значај Нишке декларације, важност српских војних победа и величину жртава које су Србији дале моралну снагу, Божа Марковић је много опширније изложио шта су Југословени из Аустроугарске учинили за победу југословенске идеје: од добровољачког покрета до наводно једнодушног плебисцита за заједничку државу. Изједначавајући терор над Србијама у Аустроугарској са прогонима осталих Југословена, изјавио је како се и у том „страшном времену“ народ држао „врло достојанствено“. Јер, „није се десио ни један пример издаје националне мисли, ни један случај дезавуирања рада Југословенског Одбора и ни један глас противу Србије“. Изјашњавајући се том приликом и о начелима уједињења и питањима државног

³⁹ Видети: Ненад П. Габрић, Јован Јовановић Пижон и европска дипломатија Србије 1913–1918, Београд, 2011.

⁴⁰ Љуба Стојановић, на пример, полагао је много наде у „америчког колоса“, његову војну силу, моћ демократије и идеја о миру праведном за мале народе. „Не треба потцењивати ни америчку војну акцију ни морални значај Вилсонових посланица“, писао је Николи Стојановићу. „И ако за стару Јевропу Вилсонове широке концепције и једино правилне идеје о међународном животу изгледају утопистичне, оне су остварљиве и ја верујем да ће се остварити. Силне невоље које су снашле и Енглезе и Французе и Италијане, па и Немце, и њихове савезнике, учиниле су да су сада мање егоистични него икад до сад, а у будуће, што рат буде дуже трајао, и што буде тежи, још ће више смањити стару егоистичност и жеђ за освајањима. А уколико они то и не би хтели, Америка је ту која ће их на то принудити. Само се тако може доћи до сталног, или бар врло дугог мира за којим сви жуде. Ја сам још пре две године говорио, да се рат олако свршио с победом Антанте, савезници би се међу собом побиле око пљачке. А овако, невоља и колосалне жртве натераће их да буду правичнији [...] Кад дође Америка све ће се то потпуно излечити, и с новом снагом ступити у акцију.“ (Писмо од 29. новембра/12. децембра 1917, Архив САНУ, Заоставштина Николе Стојановића, 10.713/1).

уређења, заложии се за право самоопредељења народа на коме је требало не само спровести уједињење него и организовати државу. У њој су подједнако морали да буду „задовољени у свим својим интересима и у свему што им је свето, било као појединцу било као целини“, сви Срби, Хрвати и Словенци. Све ближи аутономистичким и федералистичким идејама, сматрао је да ни за уједињење ни за државну целину не би било никакве опасности ако би поједини делови народа тражили „континуитет својих историјских чињеница у заједничкој држави“. Државно јединство било би представљено „у свему ономе, што је неопходни интерес целине“. Све остало што би чинило интересе појединих покрајина или појединих делова народа, а могло да се законодавно и административно засебно уреди, „без угрожавања државних темеља“, слободно би се „предало бризи томе делу народа, само ако он то хоће и жели“. Уређена на такав начин, заједница би „представљала племени-ту утакмицу разних крајева, који сачињавају солидну државу“.⁴¹ Наишавши у Женеву на позитиван одјек међу тамошњим Југословенима, предавање је штампано у 1.000 примерака од који је 300 требало да буде предато влади на коришћење. Никола Пашић је, међутим, због грубих претеривања, нетачности, залагања за децентрализовану државу и угрожавања националних интереса забранио даље дистрибуирање брошуре и наредио почетак истраге о раду Новинарског бироа. С обзиром на то да је она трајала неколико наредних недеља, а да је одлука о распуштању Бироа донета после више месеци, и те су околности утицале да опозиција против владе и Николе Пашића лично буде све огорченија.⁴² Ово је било толико очито да је засметало и Роберту Ситону Вотсону, мада је сам безброј пута критиковао Николу Пашића због непопустљивости према Југословенском одбору и одбијања да га призна за равноправног представника Југословена.⁴³ Како је казао Јовану М. Јовановићу, у питању су биле „две струје, два менталитета, која се не поклапају, која су сасвим супротна“, одраз политичке неслоге, међусобне нетрпељивости и искључивости, које су наносиле штету промоцији југословенске идеје.⁴⁴ Штавише, по његовим речима, „опозиција је показала врло мало тактичке умешности, а водила је борбу с непомирљивошћу која је заједничка свим балканским странкама без изузетка“.⁴⁵

⁴¹ Б. Марковић, *Наше народно уједињење*, стр. 3-38; М. Радојевић, *Научник и политиколог. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)*, стр. 270-272.

⁴² *Истио*, стр. 277-297.

⁴³ Видети: R. W. Seton-Watson, „Srbija ima da bira“, str. 160-168.

⁴⁴ J. M. Јовановић, *Дневник* (АЈ, з. J. Јовановић Пижон, 80-54-286).

⁴⁵ R. W. Seton-Watson, „Srbija ima da bira“, str. 165. Мада из другог посматрачког угла, српску опозицију је још одлучније критиковао Јован Томић, историчар и управник Народне библиотеке, иако се у емиграцији није активно бавио политичким питањима, руководећи се девизом „Кад нема Патрије – нема ни партије“. Као одани монархиста и присталица централизма, беспштедно је осуђивао самосталне радикале, бивше партијске пријатеље, сматрајући да су се у својој страначкој заслепљености, не бирајући средства, поистоветили са захтевима Југословенског одбора. „Чини ми се да ни најгори наш непријатељ“, написао је

У ситуацији у којој је опозиција, помогнута од стране интелектуалне елите, сматрала да би наспрам „националистичке политике“ Николе Пашића требало поставити начело пуне равноправности свих субјеката уједињења, било је и оних научника који нису скривали да су им Србија и српство непоредиво ближи од југословенства. Јован Жујовић, на пример, већ је 1916. године писао Милораду Драшковићу како би „дијурнисани Југослависти“, исто као Хрвати и „пречани“, хтели да се „за Југославију или Велику Србију војује до последњег Шумадинца“.⁴⁶ Две године доцније, усред интензивираних расправа о правцима уједињења и моделима државног уређења, свој став образложио је у само неколико реченица. Истакавши да Београд „представља главу Шумадије па преко ње и Српства“, додао је: „На једноме политичкоме збору када су ме изазвали, управо натерали да говорим [...] ја сам говор довршио довикнув слушачима Београђанима ову лозинку: 'Београд пред Србијом – напред! Србија пред Српством – напред!' Данас се то мора допунити (у трилогију): 'Српство пред Југословенством – напред!'“⁴⁷

Већина других научника, међутим, оптуживала је Николу Пашића и радикалску владу за неискреност, самовољу и непарламентарност у унутрашњој политици, а ускогрудост у питањима југословенског уједињења.

Док је почетком рата превасходно бринуо о заштити српских интереса, сумњајући потом у реалност уједињења, Љуба Стојановић је на његовом крају потпуно усвојио идеју федерације. „Ми нећемо ићи у Сарајево, Загреб и Љубљану с нашом војском и извршити ослобођење“, написао је Јовану Цвијићу, „да би по праву ослободитеља могли тражити једну централистичку југословенску државу са Србијом на челу. И нас и њих ослободиће савезници, и – по [Вудро] Вилсону – на конгресу мира биће представници не само Србије, већ и Хрвата и Словенаца, и тешко је и замислити да би они и пристали на такву заједницу, на коју би можда и пристали да смо их ми ослободили“. Изјашњавајући се против „једноставне државе“, страховао је да би Србија у њој – јер би морала бити уређена демократски – остала у мањини, а државну управу преузели „нови крајеви“, што он, „бар за сада“, никако није желео. Био је и против тога да Србија мајоризира Хрвате и Словенце, а југословенска држава постане „нова Аустрија“. Због свега тога, веровао је

о политички сукобљеним Србима у Швајцарској, „не би могао измислити луђи и пакленији план за расцеп у овој, можда највећој и најхетерогенијој групи избегличкој; да се прво поделимо у Југословене и у Србе, затим на Србе и Србијанце, и најзад да се последњи групишу по предатним политичким партијама у Србији, које на овој туђој и опасној територији настављају борбу из прве половине 1914. године“ (Јован Н. Томић, *Југославија у емиграцији. Писма и белешке из 1917*, Београд, 1921, стр. 16). С обзиром на такве његове погледе и блискост с провладиним листом *La Serbie*, Љубинка Трговчевић га је сврстала међу присталице „ускосрпске“ групације у Женеви (Љ. Трговчевић, „Делатност Јована Томића у Првом светском рату“, *Историјски часопис*, књ. XLVII /2000/, стр. 207).

⁴⁶ Писмо од 27. јуна/10. јула 1916. (АС, л. ф. Јована Жујовића, док. 112).

⁴⁷ Писмо од 4/17. августа 1918. (Архив САНУ, Заоставштина Александра Белића, 14.386–IV–212/4).

да најбоље решење представља федерација, јер је „једино добра“ и једина у стању да „одржи и утврди нашу иначе врло слабу заједницу“. Размишљајући о броју федералних јединица и мерилима по којима би биле основане, добрим решењем сматрао је поделу државе на већ постојеће области: Србију, Црну Гору, Босну и Херцеговину („уједно или одвојено“), Далмацију, Истру, Хрватску са Славонијом и Сремом, Бачку са Банатом („ако од Бачке што добијемо, иначе Банат иде са Србијом“). Спајање или цепање појединих области било би могуће доцније, у складу са одлукама посебних парламената и по одобрењу централног парламента, који би руководио државном заједницом. У његовој надлежности били би спољна политика, војска, финансије (царине и монополи) и саобраћај, а сви остали послови остављени посебним парламентима „с потпуном независношћу“. Монархистички режим био би искључен: „Уједињене Југословенске Државе“ требало је да буду република са председничким, „америчким“ системом.⁴⁸

Иако је тај нацрт деловао доста разрађено, имао је више мањкавости. Једну од њих чинио је предлог да Срем, иако већински насељен српским становништвом, буде саставни део Хрватске и Славоније. Из познатих извора не може се знати да ли је Љуби Стојановићу била непозната етничка структура ових крајева или је, дајући такав предлог, имао у виду територијално-административно уређење тадашње Троједнице и њено позивање на историјско-државно право. С друге стране, догађаји који су уследили оповргли су поједина његова предвиђања. Пробојем Солунског фронта и незадрживим продирањем кроз Србију и југословенске покрајине прави ослободиоци постали су српски војници, а не савезници. Напокон, већ у припремама Конференције мира видело се да ће југословенска делегација учествовати под српским именом и да савезници нису бринули о равноправној заступљености Хрвата и Словенаца.⁴⁹

⁴⁸ Писмо од 29. августа/11. септембра 1918. (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/1.235–13). Видети и: Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, стр. 235–239, 259–265.

⁴⁹ Упркос томе, Љуба Стојановић је у првим годинама постојања заједничке државе заступао већ формиране ставове, повремено их прецизирајући или коригујући. Срби, Хрвати и Словенци, написао је у једној брошури, „од како су се доселили у ове крајеве не само да никад нису били сви у једној држави, него ни сами Срби нису никад сви били уједињени у једну државу, већ су често поједини делови били или под туђином или у заседним државама. Кроз тај дуги низ векова, проведених код једних дуже код [...] других краће време у самосталном животу и ропству, створен је под утицајем разних вера и разних култура различан народни менталитет, разни погледи на свет, на друштво, па у неколико и разни народни идеали. Народни дух код та три племена био је много сроднији у доба досељења у ове крајеве него што је данас, и ако је свест о потреби државног јединства данас много јача него што је била онда [...]. Али не треба губити из вида, кад се код једног дела народа стече свест о његовој индивидуалности, да се то лако не заборавља и не напушта.“ Управо из тог разлога, сматрао је да југословенска држава треба да буде уређена тако да „свако племе у њој има све оно што би имало кад би живело у својој држави – и као вишак: већу снагу за своје одржање“ (Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, Београд, 1919, стр. 11–13).

За федералистичко уређење будуће југословенске државе у то време залагао се и Јован Цвијић, подједнако нетрпељив према Николи Пашићу као и Љуба Стојановић. Налазећи се међу „антипашићевски“ опредељеним српским интелектуалцима који су у јесен 1918. године с великим еланом обнављали политичку делатност, помишљао је и на могућност да будућа југословенска држава постане република. У писму упућеном Роберту Ситон-Вотсону 27. септембра, на пример, обавештавао га је о одушевљењу с којим су српска политичка и интелектуална опозиција, као и Југословени из Аустроугарске, примили његов критички чланак „Избор Србије“. Понављајући оптужбе против Николе Пашића, коме је неосновано пребацивао чак и да је „користио беду у којој су се нашли Срби емигранти“, истакао је наду да ће тадашња хомогена радикалска влада бити замењена владом националне концентрације, способном да омогући стварање југословенске федерације.⁵⁰ Мада није био „апсолутно сигуран“ да ће уједињење бити остварено, Љубу Стојановића је обавештавао да се потпуно слаже с њим да „нова југословенска држава [...] мора имати федералистичко уређење с потпуном равноправношћу појединих области: U. S. of Jugoslavia“.⁵¹

Подижући крајем 1918. године спор са Николом Пашићем и његовим погледима на најкритичнију тачку, српска политичка и интелектуална опозиција направила је на Женевској конференцији (6–9. новембра) заједнички фронт са представницима Југословена из Аустроугарске: Југословенским одбором, који је заступао Анте Трумбић, и члановима Народног вијећа СХС, на челу с Антоном Корошецом, који су заступали Југословене из тзв. Државе СХС, проглашене месец дана раније. Председник владе остао је тако усамљен и готово изолован.⁵² У тумачењу тока конференције и њених закључака, савременици и историчари слажу се да је у насталој ситуацији, пред удруженим троструким притиском, био присиљен на повлачење и пристајак на најозбиљније уступке. После оштре дискусије и бројних сукобљених

⁵⁰ Видети: R. V. Seton Watson i Jugoslaveni. Korespondencija 1906–1941, I, Zagreb–London, 1976, dok. 229, str. 347–348; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, стр. 239; М. Радојевић, „Јован Цвијић и Југословенска демократска лига (1918–1919)“, стр. 54.

⁵¹ Писмо од 6. октобра 1918. (Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, бр.14.092); Љ. Трговчевић, „Јован Цвијић и Љубомир Стојановић о будућој југословенској држави. Преписка из 1917. и 1918. године“, стр. 202.

⁵² Видети: Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919*, Zagreb, 1920, str. 236–241; *Grada o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, II, pr. Dragoslav Janković i Bogdan Krizman, Beograd, 1964, str. 463–464, 473, 497–507, 523–530; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, 1 Beograd, 1987, str. 62–64; Isti, *Jugoslavija 1918–1988*, Beograd, 1988, str. 116–121; M. Paulova, *nav. delo*, str. 541–574; Б. Кризман, „Женевска конференција о уједињењу 1918. године“, *Историјски гласник*, бр. 1–2/1958, стр. 2–32; D. Janković, „Ženevska konferencija o stvaranju jugoslovenske zajednice 1918. godine“, *Istorija XX veka, zbornik radova*, V, Beograd, 1963, str. 225–262; Srđan Budisavljević, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*, Zagreb, 1977, str. 167–182; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 2, стр. 199–209; М. Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918–1941*, 1, *Од југословенске идеје до југословенске државе*, Beograd, 2019, стр. 206–213.

мишљења, у декларацији донетој 9. новембра констатовано је „уједињење у државу Срба, Хрвата и Словенаца“, коју су чиниле Србија и Држава СХС, док је Црној Гори „отворен [...] братски загрљај“ и препуштено да сама одлучи да ли ће им се придружити. Нову државу требало је да заступа заједничко министарство Срба, Хрвата и Словенаца, али делокруг његовог рада, методи и циљеви нису били прецизно дефинисани. Шесточлано министарство превасходно је требало да брине о пословима спољне политике и да припреми Уставотворну скупштину. Влада Краљевине Србије и Народно вијеће СХС наставили би да обављају „послове сваки у свом унутрашњем правном и територијалном делокругу“ до тренутка док Уставотворна скупштина, изабрана општим, једнаким, непосредним и тајним гласањем свих грађана, „уставом не пропише дефинитивно устројство државе“.⁵³

Неспорно је да су у Женеви превладала гледишта која су првенствено бранили представници Југословенског одбора и Народног вијећа СХС, подржани од српске опозиције. У државноправном смислу осмишљена је сложена заједница конфедералног, дуалистичког облика, будући да су обе стране имале својство државности. С правног становишта, то је представљало очигледну нелогичност, јер Држава СХС, за разлику од Краљевине Србије, није била међународно призната. Ипак, будућа заједница требало је да настане као резултат споразума њених чланица, коме је легитимитет давала једино тврдња о хиљадугодишњем континуитету „хрватске државности“ и њеним историјским правима. Остављајући Уставотворној скупштини да донесе одлуку о целокупном устројству државе, декларација је додашњи статус Краљевине Србије угрозила и тиме што је довела у питање монархистички облик владавине и будућност династије Карађорђевић.

Свестан тога, Никола Пашић је готово одмах после стављања потписа оспорио важност Женевске декларације, позивајући се, и пре но што је добио потребно мишљење, на непристајање Радикалне странке и противљење регента Александра. Упоредујући више изјава и телеграма, као и датуме у којима су настајали, Милорад Драшковић, најистакнутији представник српске опозиције, желео је да докаже како је председник владе тиме извршио велику обману у којој су најпре учесници конференције, а потом и сви чиниоци југословенског уједињења, „не мистифицирани но вашарски преварени“.⁵⁴

Због таквог држања у завршници рата, непријатељства према Николи Пашићу и сврставања уз погледе Народног вијећа и Југословенског одбора, српску опозицију су осуђивали многи савременици, пре свега они који су, слично радикалској већини, подржавали старог страначког шефа и његово истрајно залагање за заштиту српских интереса у процесу југословенског уједињења. По мишљењу Лазара Марковића, на пример, који је и сам био

⁵³ F. Šišić, *nav. delo*, str. 236–237; B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, str. 119–120; Isti, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, 1, str. 62–63.

⁵⁴ Писма упућена Милану Гролу 18. новембра и Љуби Давидовићу 21. и 23. новембра 1918. (Архив САНУ, Заоставштина Јелене Грол, 14.575; АЈ, з. Љубомира Давидовића, 323, бр. 57. и 58).

сведок Женевске конференције, представници српске опозиције били су руковођени једино жељом „да напакосте Пашићу и радикалима“. У времену разбукталих политичких страсти, људи су, по његовим речима, „радили и оно, што су можда и сами увиђали да није ни разумно ни умесно“. То је нарочито одликовало „српске опозиционаре, који нису хтели, или пак нису могли, да се толико уздигну, да у једном општем, *националном* питању, као што је била ствар *уједињења*, забораве на своје партијске препирке и партијске интересе, и да заступају чисто *српске*, односно *југословенске* погледе“. Најпогубније, по њему, било је то што „нису били израдили неки *српски* поглед на уједињење, различан од Пашићевог гледишта – да би се онда из ова два различна *српска* гледишта формирало једно опште заједничко гледање Срба и Србије на питање уједињења“ (истакнуто у оригиналу – прим. М.Р.). Уместо тога, прихватили су хрватско гледиште Анте Трумбића и „у томе [...] остали доследни“. Нису чак ни крили зашто су тако поступали, јер им је најважније било да онемогуће победу погледа Николе Пашића, спречавајући да се уједињење изврши према његовим схватањима. Тумачећи поступке чланова српске опозиције, Лазар Марковић је износио појединачно мишљење о сваком од њих, нагласивши да је Милорад Драшковић био „најопаснији“, као „стари противник Пашића и радикала“, „темељан човек, јак и солидан политичар, јачи и угледнији од Љубе Давидовића“.⁵⁵

Запрепашћени и огорчени чињеницом да је српска опозиција, којој је припадао знатан број искрених патриота и искусних политичара, могла да на штету Краљевине Србије и њене династије подржи хрватско-словеначке захтеве, и други су савременици покушавали да објасне како је тако нешто било могуће. Позивајући се на сведочење Владимира Матијевића, Милан П. Ђорђевић је навео да је „најглавнији разлог“ којим је Милорад Драшковић правдао своје држање према Николи Пашићу био у образложењу по коме је опозиција 20 година „трпела“ радикалског вођу, те да то више није могла чинити, јер јој је „досадио“. „И зато што нису могли подносити Пашића“, озлојеђено је закључивао, „они су помагали да се саботира државна идеја Србије!“⁵⁶

Осећајући снагу те нетрпељивости, Никола Пашић је у анализи „женевског тренутка“ истакао његове последице на позицију Краљевине Србије у преговорима о уједињењу, не кријући колико му је бола нанела постојећа ситуација. Подневши 12. новембра оставку на место председника владе, наредног дана је у писму упућеном Стојану Протићу изнео непознате детаље, међу којима и најличнија признања. „У моме животу“, казао је, „било је момента, када сам био пред смрћу, па ни тада ми није било теже него у овом моменту, кад се решава питање, да ли ће наш троимени народ бити уједињен

⁵⁵ Лазар Марковић, *Успомене*, стр. 268, 270–271 (Необјављен рукопис, добијен на коришћење од проф. Ђорђа Станковића).

⁵⁶ Милан П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914–1918*, Београд, 1991, стр. 199.

или ће још и после свих жртава и после сјајних успеха ипак остати неуједињен. Тешкоће и опасности, које су долазиле од непријатеља, уклоњене су. Сад су настале неочекиване тешкоће, које потичу из побуда и погледа наше браће, која су дуго била под туђим утицајем, и отуда нехотично и незнано примила неке погледе наших непријатеља. Уместо да се руководе жељом да је сад прво и пре свега најпрече, да се ујединимо, да осигурамо целом нашем народу једну независну и самосталну државу, па после кад будемо господари југословенске државе, да се уређујемо онако, како народна већина жели, ми се сад бринемо, шта ће после бити и настати, ако се доиста ујединимо. Страх од своје браће, да они неће доцније имати пресудан утицај у будућој држави, страх, који је туђа рука засадила у душу наше интелигенције, чини сад све могуће, да се сузбије природан ток послова, да Србија руководи пословима политичким, као што је руководила војничким пословима [...] Из свих тих разлога примио сам, и мада против воље, да се створи један вид заједничког рада пре, него да се манифестује неслога и поцепаност при решавању питања: хоће ли бити једна држава или две или више. Тим разлозима придружио се и овај: да су се, нажалост српског имена и крви, придружили Трумбићу и многи Срби, који су из разних непојмљивих побуда радије пристали придружити се 'Југославији' него придружити се Србији и на тај начин показали тенденцију, да желе Србију ослабити и осамити, и ако је она себе жртвовала за све њих, да би створила јединство. У том најтежем тренутку у моме животу, кад се решавало питање уједињења, ја сам стегао срце и примио понижење Србије и своје лично, и жртвовао их народном јединству у уверењу најтврђем, да ће остали наш народ, који је праведни судија, неправду брзо изгладити и дати признање Краљевини Србији, која је дала доказа, да се жртвује за јединство [...] Министарска криза отвара се у моменту, кад се приступа утврђивању услова за мир, кад ће интереси Српства и троименог народа зависити од [...] утиска који будемо оставили код наших савезника. Али ту кризу изазвали су други, који нису водили рачуна о достојанству Србије“.⁵⁷

Реалне историјске околности: слом Централних сила, урушавање Аустроугарске, аспирације Италије, капитулација Бугарске и Турске, ослобођење Србије, политички и дипломатски притисци савезника, утицали су да женевски договор буде брзо напуштен. Дефинишући га као конфедерализам, идеолошки остатак хабзбуршких времена, претњу монархији и династији, одбацили су га кључни министри у српској влади, а потом су га министарске оставке и криза владе потпуно поништили. Вето на документ ставио је и регент Александар Карађорђевић. Против декларације се 23. новембра 1918. посредно изјаснило чак и председништво Народног вијећа СХС, оспоривши право својих представника да „на своју руку“ склапају уговоре са „Антантиним властима у име Нар. вјећа“.⁵⁸

⁵⁷ *Града о стварању југословенске државе (1.1 – 20.XII 1918)*, II, dok. 486, str. 565–567; Ante Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, Zagreb, 1965, str. 89–91; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско јединицање*, 2, стр. 217–218.

⁵⁸ *Града о стварању југословенске државе (1.1 – 20.XII 1918)*, II, dok. 558, str. 640–642.

Расправе о питању унутрашњег уређења продужене су после прводецембарског акта, у потпуно измењеним политичким околностима, којима треба додати долазак истакнутих интелектуалаца и политичара из емиграције, који су се у земљи сусрели са политичком ситуацијом умногоме другачијом од дотадашњих, добрим делом теоретских расправа. Идеју федерализма постепено су напуштали и њени угледнији заступници, међу којима је био и Јован Цвијић.⁵⁹ Оснивањем Југословенске демократске странке, у чији су састав ушли, то су, под утицајем бескомпромисних централистичко-унитаристичких ставова Светозара Прибићевића и велике Хрватско-српске коалиције коју је он водио, учинили и самостални радикали, показујући да њихова уверења нису издржала прве озбиљније ударце.⁶⁰ Штавише, Милорад Драшковић је као министар унутрашњих дела силом штитио централистичку државу, како од комуниста тако од различитих сепаратистичких групација и агресивних федералиста. Само неку годину после уједињења, и Љуба Стојановић је са представницима хрватске опозиције повео вишегодишњу полемику, спорећи се не толико око питања уређења колико око смисла постојања југословенске државе. Познат по оштрини наступа, својим хрватским неистомишљеницима, прекомерно огорченим на „београдски режим“, отворено је поручио: „Не ради се овде о глави Србима, већ се ради о глави Југославији. Кад смо ми могли за више од сто година одржати малену са свих страна пригушену предратну Србију, и у суседству непријатељске Аустријске Царевине, моћи ћемо несумњиво одржати велику послератну Србију а без Аустрије и под бољим међународним приликама. Ми бисмо се искрено и од срца радовали ако то исто могу рећи и Хрвати и Словенци за евентуалне своје независне државе.“ По његовим речима, најпречи задатак била је потреба сложеног рада и напретка „ка бољој срећи и срећнијем животу у заједници с Хрватима и Словенцима, ако они хоће, или без њих, ако неће.“ Истакавши да се народно јединство не може стварати уредбама и законима, Љуба Стојановић је свој полемички чланак завршио директним и за многе изненађујућим закључком: „Што се мене лично тиче, ја бих Хрватима пустио све, ама апсолутно све, штогод желе. Само бих повукао што праведнију границу, и рекао им: ако хоћете с нама, добро, примамо вас радо и весело; ако нећете, ето вам слободне, независне, самосталне Хрватске, и срећна вам и дуговечна била! Ми смо били и остајемо вама браћа и пријатељи до века. Са Словенцима се разграничите какогод знате!“⁶¹

Овако нагле и радикалне промене у погледима на питање државног уређења показују да федералистички ставови једног дела српске интелектуалне елите, уобличавани током Првог светског рата, а нарочито истицани у

⁵⁹ Видети: М. Радојевић, „Јован Цвијић и Југословенска демократска лига (1918–1919)“, *Зборник Мајице српске за историју*, бр. 95, Нови Сад, 2017, стр. 47–70.

⁶⁰ *Програм Демократске странке*, Београд 1921; *Споменица Љубомира М. Давидовића*, Београд, 1940; М. Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918–1941*, 1, стр. 321–326.

⁶¹ Lj. Stojanović, „Još o ulozi Srba“, *Nova Evropa*, knj. X, br. 15, str. 457–463. Више: М. Радојевић, „Љуба Стојановић у полемици с *Новом Европом*“, *Ужички зборник*, бр. 40/2016, Ужице 2016, стр. 23–56.

последњој ратној години, свакако имају велику историјску важност, али да не треба занемарити чињеницу да је тај драматични период био сувише сложен, да је на њега утицало мноштво разлога и да је идеја федерације представљала само једну етапу у процесу конституисању југословенске државе. Историјски извори показују да су се сви српски научници, који су се крајем рата залагали за федералистичка решења, кретали дугим еволутивним путем, мењајући и допуњајући ставове према државном уређењу. Управо зато, у историографским истраживањима ратни период не би смео бити тумачен без сагледавања претходног и потоњег раздобља.

Mira Radojević

SERBIAN INTELLECTUAL ELITE ON FEDERALISTIC
ORGANIZATION OF THE YUGOSLAV STATE
(1914–1918)

S u m m a r y

Question of organization of the first union of Yugoslav peoples was opened already in the first months of the Great War, and then in discussions among representatives of Government of Kingdom of Serbia, members of the Yugoslav Committee and supporters of the Yugoslav unification among European, mainly British, public workers. It reached its full importance towards the end of the war, when creation of the joint state of Serbs, Croats and Slovenes became almost certain. Exactly at that time, some Serbian intellectuals started advocating federalistic principles, believing that they are more suitable to historical, political, economical and cultural differences among the South Slavs. Historiographic research shows that such opinions were also affected by additional reasons other than the aforementioned ones, especially by tenacity in opposition's stance towards Nikola Pašić and his Radical party's government, and by looking up to positive experience in other federal states, especially in the USA and Switzerland. Later development showed that some of them, faced with Yugoslav reality, abandoned their ideas relatively quickly.